

ირაკლი ირემაძე
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
irakli.iremadze@tsu.ge

აგრარული რეფორმა საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში¹

შესავალი

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკისათვის მიწის რეფორმის სწრაფად და ეფექტურად გატარებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს რეფორმა, რესპუბლიკისათვის ეგზისტენციალურ საკითხებს უკავშირდებოდა. ყველაზე მძიმე მემკვიდრეობა რესპუბლიკამ იმპერიისაგან სწორედ აგრარულ სფეროში მიიღო. 1861 წლიდან იმპერიაში დანყებული საგლეხო რეფორმამ გლეხებს გარკვეული თავისუფლება მოუტანა, ეკონომიკური თვალსაზრისით კი დიდად ვერ გააუმჯობესა მდგომარეობა.

1900 წელს გლეხები მიწის ფონდის 6.2 პროცენტს ფლობდნენ, მიწების 57.8% სახაზინო იყო (მათ შორის საეკლესიო მიწები), არისტოკრატის კი მიწის ფონდის 31.3% ეკუთვნოდა (დევდარიანი 1931, 288-289).

1917 წელს არსებული რეალობის შესახებ სტატისტიკას გვანჯდის საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ფინანსთა და ვაჭრობა-მრეწველობის მინისტრი კონსტანტინე კანდელაკი. კერძოდ, 1917 წლისათვის საქართველოს მიწის ფონდი 5 537 207 დესეტინა² იყო და ამგვარად ნაწილდებოდა:

- ა) რუსეთის ხაზინა 2 020 012 დეს., 36.4%
- ბ) კერძო მიწისმფლობელები 3 517 195, 63.6%

კერძო მიწისმფლობელთა თანაფარდობა კი ასეთი იყო:

- ა) თავად-აზნაურობა 621 695, 17.7%
- ბ) გლეხები და გლეხთა საზოგადოებები 2 915 080, 82.3%.

¹ კვლევა [გრანტის ნომერი FR2113590] განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით/This research [grant number FR-21-13590] has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG).

² 1 დესეტინა - 1.09 ჰექტარი.

სხვაობა შესაძლოა დროებით-ვალდებული გლეხების მიერ გამოსყიდული მიწების ზრდით და ე.წ. „სტოლიპინის რეფორმის“ შედეგად ყოფილიყო გამოწვეული. 1917 წლისათვის მიწების ფონდის საერთო მოცულობის 52.6% გლეხების ხელში იყო, თუმცა უმრავლესობას 2 ჰექტარზე ნაკლები მიწა ჰქონდა საკუთრებად. აღმოსავლეთ საქართველოში გლეხების 64%, დასავლეთ საქართველოში კი 42% მიწებს იჯარით იღებდა. იჯარის ღირებულება ხშირად მოსავლის 25-30%-ს შეადგენდა (კანდელაკი 1960, 147-149).

1918-1921 წლებში სოფლის მეურნეობაში მოსახლეობის დაახლოებით 80%-ზე მეტი იყო ჩართული. ამავე პერიოდში ანალოგიური მაჩვენებელი რუსეთის იმპერიის ყოფილ ნაწილში ფინეთში 30.4% იყო (კანდელაკი 1935, 167-168).

აგრარული რეფორმის მიმართულებით პირველი გამოცდილება ქართველმა სოციალისტებმა 1905 წელს გურიაში მიიღეს, სადაც პარტიის პროგრამის (მუნიციპალიზაციის) საწინააღმდეგოდ გლეხებმა, რომლებზეც სოციალ-დემოკრატებს დიდი გავლენა ჰქონდათ, მიწების კერძო საკუთრებაში გადაცემა მოითხოვეს.

აგრარული რეფორმის დაწყებისათვის 1917 წლის თებერვლის რევოლუცია კარგ ნიადაგს ქმნიდა. თებერვლის რევოლუციის და, ზოგადად, რუსეთში დემოკრატიული ცვლილებების კოლაფსის ერთ-ერთ მთავარ მიზეზად მკვლევრები 1917 წელს აგრარული რეფორმის გაჭიანურებას მიიჩნევენ (Woytinsky 1961, 398).

1918 წლის მაისიდან აგრარულ რეფორმის გატარების პასუხისმგებლობა საიმპერიო ცენტრებიდან ამიერკავკასიის ახალი რესპუბლიკების დედაქალაქებში გადავიდა. საქართველომ ეს რეფორმა საკმაოდ სწრაფი ტემპებით დაიწყო, სომხეთმა სცადა რეფორმის გატარება, თუმცა წარუმატებლად (Woytinsky 1961, 235), აზერბაიჯანში კი სისტემურ მცდელობებსაც არ ჰქონია ადგილი.

აგრარული რეფორმის სწრაფად გატარება მნიშვნელოვანი იყო, არა მხოლოდ აღმოსავლეთ ევროპის ყოფილ იმპერიების დანგრევის შემდგომ წარმოქმნილ სახელმწიფოებისათვის, არამედ თავად დასავლეთ ევროპისათვის. რეფორმის საჭიროების შესახებ განსაკუთრებით აქტიურობდნენ მემარცხენეები. 1914-1918 წლებში გერმანიის, ავსტრიის, საფრანგეთის და სხვათა მემარცხენე პარტიებში დომინირებდა მიწების გლეხებზე გადაცემის იდეა. 1918 წლიდან აგრარული რეფორმები გატარდა: ბულგარეთში, რუმინეთში, იუგოსლავიაში, საბერძნეთში, უნგრეთში პოლონეთში, ფინეთში, ლატვიაში, ლიტვასა და ესტონეთში.

ნოე ჟორდანიას მრჩეველი, ცნობილი ეკონომისტი ვლადიმერ ვოიტინსკი თავის წიგნში „ქართული დემოკრატია“ აღნიშნავს:

„საქართველოში თითოეულმა გლეხმა იცის, ხა მისცა ჩვეოღუციაჲ და ჩვეოღუციიდან შობიღმა ახადგაზიღა ჩესპუბლიკამ: მიწა და დემოკრატიაჲ თვითმმახთველობა: მიწა, ანუ თავისუფლად მუ-

შაობის უფლება შიშის გახეშე, ხომ სხვა მოვა და შენი შიშობითა და ოფდით დათესიდ სოხბადს წაგაჩთმევს; თვითმმახოველობა, ხწმენა იმისა, ხომ ცხოვრება უფხო და უფხო ნათელი, ავღილი და ცივილიზებული გახდა“ (ვოიტინსკი 2018, 271).

კონსტანტინე კანდელაკის შეფასებით 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ მოქალაქეები ორი საკითხის გადაწყვეტას მოითხოვდნენ: **„ოხი დიდი საკითხის გადაჭრას მოელოდა საზოგადოება ჩვეოდიუციიდან: თავისუფლების და მიწის“** (კანდელაკი 1960, 145).

1917 წლის ოქტომბრის გადატრიალების შემდეგ ამიერკავკასია ჩამოშორდა რუსეთს. ამიერკავკასიის დროებით მმართველობითმა ორგანომ კომისარიატმა, 1917 წლის 16 დეკემბერს სპეციალური დეკრეტი გამოსცა და აგრარული რეფორმის დაწყება აცნობა მოქალაქეებს.¹ კომისარიატის მიერ გამოცემული დეკრეტი დაგმეს და გააკრიტიკეს ბოლშევიკებმა. 1918 წლის თებერვალში ამიერკავკასიის ახალი დროებითი წარმომადგენლობითი ორგანო სეიმი შექმნეს. სეიმმა უფრო სისტემურად სცადა რეფორმების სამართლებრივი დოკუმენტების შექმნა. 1918 წლის მარტში სეიმმა გამოაქვეყნა აგრარული რეფორმის კანონის პროექტი, რომელშიც გაცხადებული იყო:

„ყველა კერძო მეპატრონეთა მიწები, გარდა იმ ზომისა, რაც აღნიშნულია შემდეგ სტატიაში, ჩამოერთმევა მეპატრონეთ და სრულიად უფასოთ გადავა საადგილ-მამულო ფონდში, რომელიც საადგილ-მამულო კომიტეტების განკარგულებაში იქნება.

ჩამორთმეულ მამულების მეპატრონეთ დაუტოვებენ:

ა) 7 დესეტინას, თუ ამ რაიონში ეწევინ ძვირფას კულტურის მემურნეობას.

ბ) 15 დესეტინას, უკეთუ მარტო პურის თესვას მისდევენ ამ რაიონში.

გ) და 40 დესეტინას, უკეთუ შინაურ საქონლის მოშენებას მისდევ“.²

1918 წლის 8 მარტს სეიმმა სპეციალურ სხდომაზე აგრარული რეფორმის კანონი დაამტკიცა.³

1918 წლის 22 აპრილს სეიმმა ამიერკავკასიის ფედერაციული დემოკრატიული რესპუბლიკის დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. რესპუბლიკამ სულ 34 დღე იარსება და რა თქმა უნდა, სისტემური რეფორმები ვერ განახორციელა.

1918 წლის გაზაფხულზე საქართველოში აგრარულ ნიადაგზე პირველი აჯანყება დაიწყო გორის მაზრის ჯავის რაიონში, ოსებით დასახლებულ არეალში. აჯანყებას ფრონტიდან დაბრუნებული ოფიცრები და ბოლშევიკები მეთაურობდნენ. უმიწაწყლო ოსი გლეხები,

1 გაზ. ერთობა, 1917 წლის 20 დეკემბერი, N221, გვ. 1.

2 გაზ. ერთობა, 1918 წლის 8 მარტი, N54, გვ. 2.

3 გაზ. ერთობა, 1918 წლის 10 მარტი, N56, გვ. 1.

ენ. „ხიზნები“, მოითხოვდნენ საკუთრებაში მიწების გადაცემას (ხვადაგიანი 2020, 3).

ჯავის რაიონში მიმდინარე აჯანყებების პარალელურად 1918 წლის მაის-ივნისში აგრარულ რეფორმას გამომხაურება ჰქონდა სოხუმის ოლქშიც. ენდრიუ ანდერსენი წერს: **„მსხვილი აფხაზი მიწათმფლობელი ახისგოკჩაგები, ხომლებსაც ეწინოდათ, რომ საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულ რევოლუციურ მთავრობას ახახუდ-საყხედი ხეფოხმა გაეცაჩებინათ, ოხიენგაციას ოსმანთა იმპერიიდან იღებდნენ“** (ანდერსენი 2016, 18).

ამ ორ რეგიონში დაპირისპირებას განსხვავებული ფაქტორები იწვევდა, აფხაზეთში მიწისმფლობელები აფხაზები იყვნენ, ხოლო ქართველი გლეხები რეფორმის შედეგად მიწის მიღებას ელოდნენ, ჯავაში კი სიტუაცია პირიქით იყო, მიწის მფლობელები ქართველები იყვნენ, მიწის მომლოდინეები კი ოსები (Welt 2013, 2-3).

საქართველოს დამოუკიდებლობა და აგახუდი ხეფოხმის ქაოსულობა 1918 წლის 26 მაისს, დამოუკიდებელ საქართველოში რეფორმის გატარება უკვე საქართველოს კოალიციურ მთავრობას უნდა აეღო თავის თავზე, რომელშიც სოციალ-დემოკრატები დომინირებდნენ.

საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში რევოლუციური აგრარული რეფორმის გატარების აუცილებლობის შესახებ კარლ კაუცკი წერდა:

„აგახუდ ხეფოხმა აუცილებელი გახდა ხიგმა გახემოებებმა, ხომედიც საქართველოშიც ხუსეთის მსგავსი იყო. აგახუდი ხეფოხმა დემოკრატიის პირობებშიც იმავე დასახულამდე მივიდა, სადამდეც დიქტატის ვითაჩებაში. მაგამ დემოკრატიის პირობებში ხეფოხმა უფრო მშვიდობიანად, სისტემურად და გაცნობიერებულად განხორციელდა, ნაკლები ქაოსისა და ახუდობის გახეშე“ (კაუცკი 2018, 88).

მთავარი მემარჯვენე მიმართულების პოლიტიკური ძალა ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია ღიად აკრიტიკებდა სოციალ-დემოკრატთა იდეას მიწათმფლობელთათვის მიწების კომპენსაციის გარეშე ჩამორთმევის შესახებ, ედვ ასევე მწვავედ აკრიტიკებდა სოციალისტ-ფედერალისტთა და სოციალისტ-რევოლუციონერთა იდეას მიწების სოციალიზაციისა და კოლექტიური საკუთრების შემოღების შესახებ.¹

მიწათმოქმედების სამინისტროს ცენტრალური სტატისტიკური კომიტეტის მიერ 1918-1919 წლებში შედგენილი გაანგარიშებების თანახმად, საქართველოს ტერიტორიაზე ბათუმისა და ზაქათალის ოლქების გამოკლებით, 7 067 676.8 კვადრატული დესეტინა მიწა ითვლებოდა, მათგან 852 155.8 სახნავ-სათესი მიწა იყო. მიწები მარბების მიხედვით ასე ნაწილდებოდა:²

1 გაზ. საქართველო, 1918 წლის 9 ივნისი, N113, გვ. 2.

2 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 63, ფურც. 1-2.

მაზრა	მ ი წ ა თ ა ფონდი	სამეურნეო მიწები	სახნავ- სათესი მიწები	ვენახები
ბორჩალოს	691 690.7	151 556.2	111 131.5	1756.3
სიღნაღის	606 312.1	63 528.8	50 902.3	5533.1
დუშეთის	390 910.4	24 072.9	18 740.0	1298.1
თფილისის	458 771.5	70 239.5	55 650.5	2685.3
გორის	688 322.2	84 293.3	72 019.5	3703.2
ახალციხის	267 188.9	30 271.1	27 019.5	743.2
თიანეთის	486 954.9	13 845.5	11 660.8	316.7
ახალქალაქის	277 188.9	10 097.5	78 681.4	293.0
ქუთაისის	348 633.5	66 350.0	59 276.7	6 848
რაჭის	283 774.8	17 226.7	12 659.6	1 639.7
სენაკის	214 179.2	45 580.6	43 936.2	231.8
ოზურგეთის	217 598.3	27 889.8	25 912.1	806.6
ლეჩხუმის	490 632.1	12 700.6	10 702.6	611.2
შორაპნის	300 133.9	52 684.5	43 513.0	9 091.2
ზუგდიდის	268 861.8	51 049.0	49 412.9	1 594.6
სოხუმის ოლქის	831 103.9	99 103.6	90 826.3	6 658.0
სულ	7 067 676.8	851 155.8	787 949	48 084.7

1918 წლის ზაფხული მძიმე პერიოდი იყო ახლად დაბადებული რესპუბლიკისათვის, რადგანაც აგრარულ ნიადაგზე ბოლშევიკების მეთაურობით დანყებულმა რევოლუციებმა იფეთქა ლეჩხუმში, დუშეთში, თიანეთში, მოგვიანებით კი ზუგდიდსა და ოზურგეთში. „ერთობა“ წერდა:

„მამასადამე ჩვენს წინაშეა ამ ჟამათ ასე იდგას კითხვა: ან მივცეთ გდებკაცობას ჩამოხთმეული მიწები კვიძო საკუთიებათ და ამით გდებკაცობა იე-ვოლიუციას გამოესაჩინება, ხოგოიჯ აქტიუი დამცველი და გადააჩინეს ხა ქვეყანას ანაჩქიის ქაჩეცხისაგან, იხსნის საქაჩთველოს დემოკრატიულ იესპუბლიკას, ან და თუ ამას ვეჩ გავითვადისწინებთ, დავლუპავთ ყვედაფეხს“¹

¹ გაზ. ერთობა, 1918 წლის 25 ივლისი, N155, გვ. 3.

1918 წლის 20 აგვისტოს მონაცემებით სასოფლო-სააღმოსავლეთ-სადაგილმამულო კომიტეტებს მიღებული ჰქონდათ შემდეგი რაოდენობით მინები:

თფილისის გუბერნიაში: თფილისის მაზრაში 39 857 დესეტინა, გორის 17 341, დუშეთის 6 030, თიანეთის 8 724, სიღნაღის 9 785, თელავის 16 073, სულ გუბერნიაში 97 812.

ქუთაისის გუბერნიაში: ქუთაისის მაზრაში 3408, შორაპნის 1 565, რაჭის 35, ოზურგეთის 10 382, ზუგდიდის 1 833, სენაკის 24 151, სულ გუბერნიაში 41 378.¹

აგრარულ რეფორმას 1918 წლის შემოდგომიდან კლიმატური პირობებიც აფერხებდა. ხომერიკი მთავრობას ატყობინებდა, რომ მთელს რესპუბლიკაში, აგრარული რეფორმა ფაქტობრივად სეზონურად მიმდინარეობდა.²

მინათმოქმედების სამინისტროს აგრარულ რეფორმათა განყოფილება 1918 წლის აგვისტოში შეიქმნა.³ განყოფილების ხელმძღვანელი იყო დავით ჩადუნელი, განყოფილებას ევალეობოდა საგუბერნიო და სარაიონო სააღმოსავლეთ-სადაგილმამულო განყოფილებების-კომისიების საქმეების კოორდინირება. რეალური რეფორმა განყოფილებამ 1919 წლის გაზაფხულზე დაიწყო. გადაიბარა მოქმედი კომისიები, თბილისის გუბერნიაში 48, ქუთაისისაში კი 53. განყოფილების მუშაობის დაწყების პროცესში არაერთი პრობლემა არსებობდა. ომიანობის გამო ახალციხეში, ახალქალაქსა და ბორჩალოში რეფორმის გატარება უფრო გვიან დაიწყო.⁴ განყოფილების ცენტრალურ ნაწილში 17 კაცი მუშაობდა, ხოლო სამაზრო დონეზე ყველა მაზრაში 1-1 სარაიონო კომისიის გამგე მუშაობდა (ჯამში 20), თითოეულ კომისიაში 2-2 ინსტრუქტორი და 1-1 საქმის მწარმოებელი, სამაზრო დანესებულებებში სულ 80 შტატი იყო, ხოლო ადგილობრივ კომისიებში ჯამში 160 მდივანი მუშაობდა. სულ განყოფილების ოფიციალური შტატი 257 იყო.⁵ დავით ჩადუნელის 1919 წლის 4 აგვისტოს მოხსენებით, თბილისის მაზრაში 48 კომისია მუშაობდა, ქუთაისის გუბერნიაში 52, სოხუმის ოლქი 6, ჯამში 106.⁶

აგრარულ რეფორმის მხარდასაჭერად არსებობდა სამიჯნაო განყოფილება, რომელშიც 205 კაცი მუშაობდა, ცენტრალურ განყოფილებაში 8 და მაზრებში 197 - ადგილობრივ განყოფილებათა გამგეები, მინისმზომლები, მათი ასისტენტები და მდივნები.⁷

1 გაზ. ერთობა, 1918 წლის 7 სექტემბერი, N191, გვ. 3.

2 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 40, ფურც. 43.

3 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 2, საქმე 57, ფურც. 1.

4 იქვე. ფურც. 1-2.

5 იქვე, ფურც. 7.

6 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 21, ფურც. 67-68.

7 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 2, საქმე 62, ფურც. 1-2.

ახალი საკანონმდებლო ბაზა

აგრარული რეფორმის ტემპებისა და შედეგების გასაუმჯობესებლად 1918 წლის ბოლოს დაიწყო ახალი საკანონმდებლო ინიციატივების განხილვა. 1919 წლის დასაწყისში გამოიკვეთა, რომ ოპოზიციური ფრაქციები მხარს არ დაუჭერდნენ შემუშავებულ კანონპროექტებს.

კანონპროექტის განხილვისას უმნიშვნელოვანესი იყო მიწათმოქმედების მინისტრის ნოე ხომერიკის სიტყვა:

„ბაგონებო, აგხაჰუდი საკითხი საეხთოდ, და მიწის საკითხი კეხძოთ შეადგენს უდიდეს პოლიტიკურ და სოციალურ კითხვას. ამ საკითხში, ისე როგორც ფოკუსში, თავს იყიხს თითქმის მთელი საზოგადოების ყველა წიგების ინტეგრაცია. აქ საბიძოვრად ეხთმანეთს ხვდებიან სხვა და სხვა საზოგადოებრივი ჯგუფები და აქედან იყო მათი გზა. დემოკრატია მუდამ წინ აყენებდა აგხაჰუდ საკითხს, და ცდილობდა მის გადაჭრას, მაგამ ძველი წყობილება, ჩვენი მთავრობა მუდამ გაუხბოდა ამას და ცდილობდა ძველი უხითიეხთობა დაეცვა... ..ხევიდუციის პიხვედსავე თვეებში სოფლებში დაიწყო მოძილობა; თუ ჩვენ გავითვადისწინებთ დოკუმენტებს ხევიდუციის პიხვედ ხანებისას დავინახავთ, რომ ბევრ ადგილას გდებკაცობა თითონ შეეცადა მიწის საკითხის მოგვახებას. ამ ნიადაგზე დაიბადა ექცესები, ამ ნიადაგზე გაჩაღდა ეხთის მხივ მუშაობა ხეაქციონურ წიგებში და მეოხეს მხივ ნიადაგი მოიპოვა ანაჰქიამ... ..წაქმოდგენილი კანონი-პროექტიც სწოხეთ აქედან გამოდის. ხოცა ჩვენ ვამბობთ, რომ ნაწილი ჩამოხთმეურ მიწისა უნდა გადაეცეს გდებობას კეხძო საკუთიებათ ჩვენ ვილებთ მხედველობაში იმას, ხაც ახსებობს; ფაქტიუხი მდგომარეობა გვიკახნახებს იმას, რომ ხსენებული ნაწილი მიწებისა გადაეცეს გდებებს კეხძო“.¹

1919 წლის 28 იანვარს საქართველოს პარლამენტმა დაამტკიცა კანონი „სახელმწიფო საადგილ-მამულო ფონდიდან მცხოვრებთათვის მამულის კერძო საკუთრებად მიცემისა“. კანონი გაგრძელება იყო 1917 წლის 16 დეკემბრის და 1918 წლის 7 მარტის კანონისა. კანონში გაცხადებული იყო: „**1 მუხლი. სახელმწიფო საადგილ-მამულ ფონდის მამულები მიეცემა სოფლის მცხოვრებთ კეხძო საკუთიებად, გახდა იმ გამონაკლისისა, ხომელიც ამ კანონის შემდეგ (2) მუხლშია მოხსენიებული**“ (საქ. დემ. რესპ. სამ. აქტ. კრებ 1990, 217), მესამე მუხლში განწერილი იყო: „**მიწა მიეცემა საკუთიებად იმ უმიწაწყო და მციხელი მიწის მქონე სოფლედთ, ხომელთა ახსებობის მთავარ წყახოს შეადგენს სასოფლო-სამეუხნეო შიხმა**“. კანონი ასევე განსაზღვრავდა საერთო საკუთრების არსებობის საჭიროებასაც საძოვრებთან და ტყეებთან მიმართებაში.

¹ გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1919 წლის 25 იანვარი, N19, გვ. 2-4.

კანონპროექტის განმარტებით ბარათში ხაზგასმული იყო, რომ შეუძლებელი გახლდათ მიწების უფასოდ გადაცემა გლეხებისათვის: **„ამნაიხათ ჩვენ დავინახეთ, რომ მიწების მცირე საფასუხით გლეხებზე გადაცემა მისაღებია პოლიტიკური, ეკონომიური და ფინანსიური მოსახებით, ყოველ მხივ მიზან შეწონილი ზომაა. მათი უფასო დაჩიგება კი გახდა იმისა, რომ მიუღებელია თან შეუძლებელიც აჩის“.**¹

1919 წლის 28 იანვარს დამტკიცდა კანონი „ყოფილ სანადელო, სახაზინო და სხვა მიწების კერძო საკუთრებად გამოცხადებისა“. კანონი შეეხოთ ყოფილ სახაზინო გლეხებს, ეროვნებით ოს ე.წ. „ხიზან“ მოსახლეობას, ახალციხის მაზრისა და სოხუმის ოლქის გლეხებს, რომლებიც განაპირა ოლქებისა და მუსლიმი მოსახლეობის კანონის მიხედვით ფლობდნენ მიწებს.

მიწების ყიდვა-გაყიდვა 1918 წლის 8 მარტის კანონით აეკრძალათ არა მხოლოდ რუსეთის იმპერიის ყოფილ ქვეშევრდომებს, არამედ იმ უცხო ქვეყნის მოქალაქეებსაც, რომლებსაც რეგიონიდან წასვლა და მათი საკუთრების გაყიდვა სურდათ (ათანელიშვილი 2006, 48). მხოლოდ 1920 წლის 10 თებერვალს დამფუძნებელმა კრებამ დაიწყო მუშაობა ამ აკრძალვის მოხსნისათვის, სოციალ-დემოკრატებმა გაიზიარეს ეროვნულ-დემოკრატების კრიტიკა და დაუშვეს მიწების ყიდვა-გაყიდვა (ბენდიანიშვილი, 2001, 246-247).

1919 წლის 14-16 თებერვალს საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნები გაიმართა. კრების არჩევნებისათვის პარტიების მიერ გამოქვეყნებულ პროგრამებში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა აგრარულ საკითხს და რეფორმისადმი მათ დამოკიდებულებას (ირემაძე და სხვ. 2015, 142-161).

რეფორმის მიმდინარეობა

1919 წლის თებერვალში სერიოზულ პრობლემას წარმოადგენდა გლეხთა მიერ ყოფილ მიწისმფლობელების მიწების მითვისება. რეფორმის პარალელურად ადგილობრივი მცხოვრებლები, ერთგვარ რეკეტიორებად იქცნენ. მიითვისეს ყოფილი მემამულეებისათვის დატოვებული ნორმებიც.² რის საპასუხოდაც ხომერიკმა განაცხადა, რომ მსგავსი ფაქტების ჩამდენები კანონის ძალით დაისჯებოდნენ.³

1919 წლის გაზაფხულიდან აქტიურად დაიწყო ადგილობრივ დონეზე კომისიების გაძლიერება. საჯაროდ ცხადდებოდა ვაკანსიები მიწისმზომლების, მათი ასისტენტებისა და კომისიის მდივნების თანამდებობაზე.⁴

1 განმარტებითი ბარათი, გვ. 8. დაცულია საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკაში. F559/5.

2 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 7, ფურც. 134.

3 გაზ. საქართველო, 1919 წლის 28 თებერვალი, N46, გვ. 3.

4 გაზ. ერთობა, 1919 წლის 1 აპრილი, N73, გვ. 3.

1919 წლის ივლისის დასაწყისში ქუთაისის სამაზრო ერობამ დაინყო მიწების დარიგება. 1 დესეტინა მიწა 800-დან 2400 მანეთამდე ღირდა.¹ მიწის ფასები 1920-1921 წლებში გაიზარდა. ხაშურში 1 დესეტინა პირველი კატეგორიის მიწები, 1920 წლის ბოლოს, 5 000 მანეთი ღირდა.²

1919 წლის 24 ივლისს მთავრობამ, 1919 წლის 28 იანვრის კანონის თანახმად, გამოსცა დადგენილება, რომელიც აზუსტებდა ჩამორთმეული მიწების კატეგორიებს: I კატეგორია - ბაღები, ბოსტნები და მდიდარი ადგილები, II კატეგორია - ნაყოფიერი სათესი მიწები, III კატეგორია - ეწერი მიწები, და მეოთხე კატეგორია - საძოვრები. დადგინდა რეალური და შეღავათიანი ფასები მიწების გაცემისა. ფასები ასე გამოიყურებოდა:³

დასავლეთ საქართველოში (სიმინდი)

მიწების კატეგორიები	მოსავალი (ფუთებში) სიმინდისა ერთი დესეტინიდან	ფასი (მანეთებში) ერთი ფუთი სიმინდისა	საერთო შემოსავალი 1 დესეტინა მიწისა	შეღავათიანი ფასი 1 დესეტინისა	ფასების ცვლილება
I კატეგორია	150	100	15 000	1 500	არანაკლებ 1500
II კატეგორია	100	100	10 000	1 000	1000-1500
III კატეგორია	60	100	6 000	600	600-1000
საბალახო				300	300-400

1 გაბ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1919 წლის 11 ივლისი, N151, გვ. 2.
 2 გაბ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1920 წლის 24 აგვისტო, N190, გვ. 3.
 3 გაბ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1919 წლის 31 ივლისი, N168, გვ. 3.

აღმოსავლეთ საქართველოში (ხორბალი)

მინების კატეგორიები	მოსავალი (ფუტებში) ხორბლისა ერთი დესეტინიდან	ფასი (მანეთებში) ერთი ფუტი ხორბლისა	საერთო შემოსავალი 1 დესეტინა მიწისა	შეღავათიანი ფასი 1 დესეტინისა	ფასების ცვლილება
I კატეგორია	60	200	12 000	1 200	არა ნაკლებ 1200
II კატეგორია	50	200	10 000	1 000	1000-1500
III კატეგორია	30	200	6 000	600	600-1000
საბალახო				200	200-300

მიუხედავად იმისა, რომ პრესაში ხშირად ქვეყნდებოდა აგრარული რეფორმის წარმატებით მიმდინარეობის შესახებ ცნობები, რეფორმაზე პასუხისმგებელი პირები თვლიდნენ, რომ რეფორმა ფერხდებოდა და თავის თავდაპირველ მიზნებს სცდებოდა.

1919 წლის მიწურულს მინების გლეხებზე გადაცემის პროცესი და, შესაბამისად, გლეხების მიერ სახელმწიფო ხაზინაში საფასურების შეტანა დაწყებული იყო. ამ დროს ერობათა კავშირმა მიმართა სამინისტროს, რომ მინების დარიგებისგან მიღებული შემოსავლის 40% ერობებს დარჩენოდათ.¹ სამინისტრომ 1921 წლის იანვარში შეიმუშავა დეკრეტის პროექტი, რომლის თანახმადაც, ერობებს რჩებოდათ რეფორმისაგან მიღებული შემოსავლების 40%, ხოლო 60% შედიოდა ცენტრალურ ბიუჯეტში.²

1919 წლის დეკემბერში თბილისის სამაზრო ერობა აცხადებდა, რომ 6 თვეში აგრარული რეფორმა, მინების განაწილება უმინაწყო გლეხებისათვის დასრულდებოდა.³

რესპუბლიკის მთავრობა განსაკუთრებული სიფრთხილით ეკიდებოდა სოხუმის ოლქში რეფორმის გატარებას, რადგანაც იქ მინის მფლობელები დიდ გავლენას ფლობდნენ და შეეძლოთ დიდი პოლიტიკური არასტაბილურობა ჩამოეგდოთ.

1 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1919 წლის 28 ნოემბერი, N270, გვ. 2.

2 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1921 წლის 14 იანვარი, N9, გვ. 2.

3 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1919 წლის 5 დეკემბერი, N276, გვ. 3.

აფხაზეთში აგრარული რეფორმის განხორციელება და სახელმწიფო მამულების გამგებლობა ეკისრება აფხაზეთის კომისარი-ატის მიწათმოქმედების განყოფილებას.¹ პრესის ცნობით, აფხაზეთში კულტურული მამულების მიღება მხოლოდ 1920 წლის 16 იანვარს დაიწყო.

1920 წელს გამოიცა ნოე ხომერიკის წიგნი „აგრარული რეფორმა და ჩვენი სასოფლო მეურნეობა“, სადაც მინისტრი ვრცლად მიმოიხილავდა აგრარული რეფორმის საფუძვლებსა და შედეგებს. ის წერდა, რომ საქართველოს სოფლის მეურნეობის ხსნა არის არა მხოლოდ მიწების გლეხებისათვის გადაცემა, არამედ არსებული მიწათა ფონდის გაფართოებასა და ტექნიკური შესაძლებლობების ზრდაში (ხომერიკი, 1920, 10-11). ხომერიკის თანახმად, საქართველოში დესეტინაზე მარცვლეულის მოსავლიანობა 57 ფუთი იყო, მაშინ, როდესაც გერმანიაში 134, ბელგიაში 161, ხოლო დანიაში 183. საქართველოში დესეტინაზე საშუალოდ 95 ვედრო ყურძენი მოდიოდა, საფრანგეთში 137, გერმანიაში 235, შვეიცარიაში კი 319 (ხომერიკი, 1920, 32). საქართველოში 100 სულ მცხოვრებზე 95.61 თხა ცხვარი და 19.31 ღორი მოდიოდა, რაც ევროპის მასშტაბით საშუალო მაჩვენებელი იყო. 1917 წლის აღწერით საქართველოში 1.3 მილიონი მსხვილფეხა და 2.1 წვრილფეხა საქონელი ითვლებოდა (ხომერიკი 1920, 46-47).

მინისტრის მოხსენებაში წარმოდგენილი იყო ცნობები მაზრების მიხედვით თითოეულ ოჯახსა და სულზე მიწათა ფონდის გაანგარიშებით (ხომერიკი 1920, 21):

მაზრები	ვარგისი მიწები, დესეტინა		სახნავ-სათესი მიწები, დესეტინა	
	ოჯახზე	სულზე	ოჯახზე	სულზე
რაჭის	2.81	0.37	1.11	0.15
შორაპნის	1.91	0.35	1.38	0.25
ლეჩხუმის	2.19	0.33	1.23	0.19
ახალქალაქის	7.39	0.96	6.40	0.84
თბილისის	3.74	0.66	3.20	0.56
კოდორის	5.81	1.06	3.83	0.78

1920 წლის იანვარშიც მიწათმოქმედების სამინისტრო აცხადებდა, რომ რეფორმის სწრაფი ტემპით განსახორციელებლად სამინისტროს 700-800 მიწის მზომელი სჭირდებოდა, მაშინ, როდესაც სამინისტროში მოცემულ მომენტში სულ 250 მიწისმზომელი მუშან

¹ გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1920 წლის 3 იანვარი, N2, გვ. 2.

ობდა. 1920 წლის აპრილში სამინისტრომ მიწისმზომელთა მობილიზაცია გამოაცხადა, ხოლო თბილისში არსებული მიწისმზომელთა სასწავლებელს დაევალა კადრების მოკლე ვადებში მომზადება.

1920 წლის იანვარ-თებერვალში გამოქვეყნდა აგრარული რეფორმის წინასწარი შედეგები, რომელიც 1919 წლის 1 ივნისიდან 1 დეკემბრამდე პერიოდს მოიცავდა. საერთო ფონდში გადავიდა შემდეგი რაოდენობის მიწები:¹

მაზრები	ჩამორთმეული მამულების რაოდენობა	ფართობი (დესეტინებში)
თფილისის მაზრა	33	4 351.94
სიღნაღის მაზრა	76	4 057.17
თელავის მაზრა	9	74.39
ბორჩალოს მაზრა	148	35 548.98
ახალციხის მაზრა	141	74 786.33
ახალქალაქის მაზრა	33	12 145.81
ქუთაისის მაზრა	99	783.01
ლეჩხუმის მაზრა	45	35 197.17
ოზურგეთის მაზრა	186	19 939.23
რაჭის მაზრა	12	45.83
სენაკის მაზრა	93	696.15
შორაპნის მაზრა	145	2 435.50
სულ	1023	190 061.52

აქვე, 1918 წლის გაზაფხულიდან² 1920 წლის 1 იანვრამდე პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოში 2 714 მამული ჩამოართვეს, ჯამში 511 538.97 დესეტინა. დადგენილი ნორმების საფუძველზე ყოფილი მემამულეებისათვის დატოვებულ მიწათა რაოდენობა უდრიდა 27 572.46 დესეტინას, თბილისის გუბერნიის მიწათა ფონდის 5.4%-ს.³

დასავლეთ საქართველოში, სოხუმის და ბათუმის ოლქის გამოკლებით, 1920 წლის იანვრისათვის ჩამორთმეული იყო 995 მამული 110 157.95 დესეტინა, ნორმით დატოვებული იქნა 7 115.40 დესეტინა.⁴

1 გაზ. ერთობა, 1920 წლის 1 თებერვალი, N24, გვ. 3.

2 მიწათა ჩამორთმევის პროცესი დიდწილად 1918 წელს განხორციელდა.

3 გაზ. ერთობა, 1920 წლის 2 ივლისი, N147, გვ. 3.

4 გაზ. ერთობა, 1920 წლის 2 ივლისი, N147, გვ. 3.

მაზრების მიხედვით ჩამორთმეულ მიწათა ფონდი ასე გამოიყუფ რებოდა, აღმოსავლეთ საქართველოში:

მაზრა	ჩამორთმეული მიწის ფართობი (კვ. დესეტინებში)
თფილისის	42 139.71
სილნალის	39 159.68
თელავის	4 4901.74
ბორჩალოს	91 314.18
დუშეთის	20 612.62
თიანეთის	31 636.79
ახალციხის	7 8376.24
ახალქალაქის	12 685.61
გორის	12 0506.12
სულ	511 538.97

დასავლეთ საქართველოში:

მაზრა	ჩამორთმეული მიწის ფართობი (კვ. დესეტინებში)
ქუთაისის	92 73.09
ზუგდიდის	28 87.03
ლეჩხუმის	37 668.33
ოზურგეთის	22 227.67
რაჭის	139.72
სენაკის	28.541
შორაპნის	9 420.42
სულ	110 157.95

ჩამორთმეულ მიწათა უდიდესი ნაწილი ტყეები და საძოვრები იყო, ჩამორთმეულთაგან აღმოსავლეთ საქართველოში მხოლოდ 146 784.01 დესეტინა იყო კულტურული მიწა, ხოლო დასავლეთში 29 932.26.

1918-1921 წლებში სასურსათო კრიზისის დასაძლევად რეფორმის პარალელურად მთავრობა მსჯელობდა, თუ როგორ გაეზარდა დამუშავებულ მიწათა მოცულობა და ამ გზით აღმოეფხვრა შიმშილობის რისკები. 1920 წლის 6 იანვარს მთავრობამ დაადგინა, რომ თუ მფლობელი არ დათესავდა სახორბლე მიწებს, ერობები მათ იძულებით დაათესვინებდა ან იჯარით გააცემინებდა.¹

ბათუმის ოლქში აგრარული რეფორმის მოსამზადებელი სამუშაოები მხოლოდ 1920 წლის შემოდგომაზე, ოლქის რესპუბლიკასთან შემოერთებიდან 2-3 თვის შემდეგ დაიწყო.² ოლქში მნიშვნელოვან გავლენას ფლობდნენ მიწისმფლობელები, რის გამოც სერიოზული კონფლიქტი და მცირე პოლიტიკური კრიზისიც კი შეიქმნა რესპუბლიკის ცენტრალური ხელისუფლების წარმომადგენელ, საგანგებო კომისარ ბენია ჩხიკვიშვილსა და სამუსლიმანო საქართველოს მეჯლისის ლიდერებს შორის.

1920 წლის შემოდგომაზე გაჩნდა იდეა, რომ საქართველოს სოფლის მეურნეობის განსავითარებლად აუცილებელი იყო ევროპელი, განსაკუთრებით კი გერმანელი აგრონომების ჩამოყვანა და რესპუბლიკის აგრარული სექტორის დაგეგმარებაში მათი ცოდნის გაზიარება.³

1920 წლის მიწურულს, როდესაც რეფორმა უმეტესად დასრულებული იყო და შეძლებისდაგვარად გაფართოებული იყო სახნავ-სათესი მიწების მასშტაბები, ხორბლის მოსავალმა დაახლოებით 600000 ტონა შეადგინა (ვოიტინსკი 2018, 217).

მიწათმოქმედების სამინისტროს მონაცემებით, 1916 წელთან შედარებით, 1920 წელს დამუშავებულ მიწათა რაოდენობა 57%-ით გაიზარდა და 1913 წლის მონაცემების 88%-ს შეადგინა, 1920 წელს, 1913 წელთან შედარებით, დამუშავებული მიწების 62% იყო პოლონეთში, 75% ლატვიაში, ხოლო 95% ლიტვაში (კანდელაკი 1960, 160).

1921 წლის 21 თებერვალს დამტკიცებული კონსტიტუციის 116-ე მუხლი, რომელიც მიწის საკითხს შეეხებოდა, აცხადებდა:

„წვიხიდი მწახმოებდის, სოფლის მეუხნის, ხედოსანის, შინამხეწვედის-შიომის ნაყოფის დაცვა კეხძო პიხთა ექსპლუატაციისაგან სახედმწიფოს განსაკუთრებული საზღუნავი საგანია. ხესპუბლიკის განსაკუთრებული საზღუნავია აგხეთვე სოფლის მეუხნეობის აყვავება; მიწის დამუშავება და გამოყენება შეადგენს მიწის მფლობელის მოვალეობას საზოგადოების წინაშე“.

1 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1920 წლის 7 აპრილი, N78, გვ. 2.

2 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1920 წლის 21 ივლისი, N161, გვ. 2.

3 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1920 წლის 19 ოქტომბერი, N236, გვ. 2.

შეფასებები

კონსტანტინე კანდელაკი ემიგრაციაში გამოქვეყნებულ ნაშრომში წერდა:

„1921 წლის იანვარში აგახური ხეფოხმა ჩვენში თითქმის სავსებით დასხულებული იყო და ცხოვრებაში გატახებული. ამ ხეფოხმის გამო ბევრ შემთხვევაში, წვიხიდ მეუხნეობას, უკვე ახსებულს ფაქტიუხათ იჯახის სახით, კეხძო საკუთხებას უფდებხივი საფუძველი მიუცა. მახთდაც თუ სახნავ-სათესი მიწის ხაოღენობა თითო ოჯახს (ოჯახში 5, 8 სუდი) ანუ მეუხნეობას უწევდა საშუალოთ ახა უმეცეს 2.5 ჰექტახისა თეოხიუდათ (სინამდვილეში ზოგს მეტი ჰქონდა, ზოგს ნაკლები და ზოგს ახაფეხი)“ (კანდელაკი 1960, 154).

აგრარულ რეფორმას საინტერესოდ აჯამებდა ნოე ჟორდანიას:

„ჩვენმა სოციალიზმმა ამ სფეხოში მიიღო სპეციალური ქახთური ხასიათი. ჩამოხთმეუდი სახნავ-სათესი მიწები გადავეცით გდებობას კეხძო საკუთხებათ, ხაიცა ეწინააღმდეგებოდა სოციალისტური დოქტრინას. ჩვენი ხედმძღვანელი ახი იყო, საქახთვედოს მცხოვრებთა დიდ უმხავდესობას, გდებობას დაენახა ხომ საქახთვედოს დამოუკიდებლობამ მას მოუტანა მიწა, მისცა ცხოვრების ახადი საშუალებანი. ასე ხომ, აგახური ხეფოხმა გახდა უაღხესათ ნაციონალური ხეფოხმა ჩვენში“ (ჟორდანიას 1990, 101).

ბოლშევიკები აკრიტიკებდნენ სოციალ-დემოკრატთა აგრარულ რეფორმას არა მხოლოდ იმის გამო, რომ უარი თქვეს ნაციონალიზაციასა და მუნიციპალიზაციაზე, არამედ იმის გამოც, რომ სოციალ-დემოკრატებმა ყოფილ მემამულეებს დაუტოვეს საკმაო და დაუშვეს მიწების ყიდვა-გაყიდვა (ლი 2018, 157).

სამინისტროს მიერ 1920 წლის ბოლოს შემუშავებულ ანგარიშში გაცხადებული იყო:

„აგახური ხეფოხმა იმ სახით, ხა სახითაც იგი დაიწყო ჩვენში, დღეს თითქოს დასხულებუდაც უნდა ჩაითვადოს. მემამულეთა მიწათმფლობელობის დიკვიდაცია გათავდა - მიწები მათ ჩამოეხთვათ, ხოლო ჯეხ ახ დასხულებუდა ამ მიწების ფოხმადუხათ გადაცემა ლახიბი გდებებისათვის, მახა ამ მუშაობის დიდი ნაწიდი ადგილობრივათ უკვე შესხულებუდა. კიდევ ეხთი ზაფხუდის მუშაობა და ჩვენ საბოლოოთ გვეცოდინება თუ ხა მისცა ხეფოხმამ გდებკაცობას. მიუხედავათ ამისა, ახდაც თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, ხომ იგი ცხოვრებამ სავსებით გაამახთდა... .. აგახური ხეფოხმის წყობილებით გაიბა მუშათა დემოკრატისა და გდებკაცობის შოხის ის მჭიდრო კავშიხი, ხომედიც დღემდე ახ დახლვეუდა და ხაც შეადგენდა და ახდაც შეადგენს ჩვენი ხესპუბლიკის სიმტკიცის მთავახ

საფუძველს. გღეხი აფასებს მომხდახ ცვლილებას და ამიგომ ახის, ჰომ იცავს ჰესპუბლიკას თავისი სიცოცხლითა და ქონებით“¹

სამინისტროს დათვლით მიწების გამოსასყიდი თანხით გღეხე-ბისათვის გადაცემა, საბოლოოდ, ბიუჯეტს დამატებით 1 მილიარდი-დან 1.4 მილიარდამდე მანეთს შესძენდა.²

დასკვნა

საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკას 1921 წლის თებერვალში საშინაო პოლიტიკის თვალსაზრისით სტაბილურობა მიღ-წეული ჰქონდა. ცენტრალური ხელისუფლება აკონტროლებდა და საკმაოდ ეფექტურად მართავდა რესპუბლიკის ტერიტორიას (ზაქა-თალის სადაო ოლქის გამოკლებით). ეს მდგომარეობა ქვეყანაში, სხვა დანარჩენ რეფორმებთან ერთად, დიდწილად აგრარული რე-ფორმის გატარებით იყო მიღწეული.

რეფორმის გატარებით, ერთი მხრივ, საფუძველი გამოეცალა აგრარულ ნიადაგზე ბოლშევიკურ აჯანყებებსა და არასტაბილურო-ბას, მეორე მხრივ კი, მოქალაქეების აბსოლუტურ უმრავლესობას - გღეხებს პირველად გაუჩნდათ კერძო საკუთრება.

მოქალაქეებმა, დამოუკიდებლობისგან და შესაბამისად, საქა-რთველოს დემოკრატიული რესპუბლიკისგან მიიღეს არა მხოლოდ პოლიტიკური უფლებები, არამედ სოციალურ-ეკონომიკური უფლე-ბებიც გამოხატული კერძო საკუთრებით და მისი დაცვით. ეს რეფო-რმა გახდა ერთ-ერთი მთავარი საფუძველი იმისა, რომ 1921 წლის თებერვალში, მრავალი მცდელობის მიუხედავად, ბოლშევიკებმა ვერ შეძლეს რესპუბლიკის შიგნით აჯანყების მოწყობა და მასების მიმხრობა. რესპუბლიკის ოკუპაცია სრულად გარედან, წითელი არ-მიის ნაწილების შემოჭრით განხორციელდა. შემდგომში გღეხთა მნიშვნელოვანი ნაწილის საზოგადოების სხვა კლასებთან ერთად გახდნენ ანტისაბჭოთა წინააღმდეგობის მოძრაობის ერთ-ერთი დასაყრდენი.

დამონებაანი:

ათანელიშვილი, თამარ. 2006. ეკონომიკური რეფორმები საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში (1918-1921 წწ.) (ეკონომიკის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია). თბილისი: თსუ. <https://digitallibrary.tsu.ge/book/2022/May/dissertations/atanelishvili-ekonomikuri-disertacia.pdf> (ნანახია: 26.08.2023).

ანდერსენი, ენდრიუ. 2016. აფხაზეთი და სოჭი: კონფლიქტის ფესვები 1918-

1 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 41, ფურც. 27-28.

2 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 41, ფურც. 28.

1921. Eagle head Publishing,

ბენდიანიშვილი, ალექსანდრე. 2001. საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921 წწ.). თბილისი: მემატიანე.

დევიდარიანი, გაიოზ. 1931, მენშევიკების ბატონობის დღენი საქართველოში. ტფილისი: სახელგამი.

ვოიტინსკი, ვლადიმირ. 2018. ქართული დემოკრატია. თბილისი: თსუ.

ირემაძე ირაკლი, ლორთქიფანიძე ლევან, შუბითიძე სოფიკო და ყაზაიშვილი ხვიჩა. 2015. ქართული მემარცხენეობის ქრესტომათია. თბილისი: თბილისის ფაბიანური საზოგადოება.

კანდელაკი, კონსტანტინე. 1935. საქართველოს ეროვნული მეურნეობა, წიგნი პირველი: ტერიტორია და მოსახლეობა. პარიზი: დავით ხელაძის გამოცემა.

კანდელაკი, კონსტანტინე. 1960. საქართველოს ეროვნული მეურნეობა, წიგნი მეორე, დამოუკიდებელი საქართველო: მისი სოციალური და ეკონომიური მდგომარეობა. Paris: Institute for the study of the USSR. კაუცკი, კარლ. 2018. საქართველო - გლეხთა სოციალ-დემოკრატიული რესპუბლიკა: შთაბეჭდილებანი და დაკვირვებანი. თბილისი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ლი, ერიკ. 2018. ექსპერიმენტი - საქართველოს მივიწყებული რევოლუცია. თბილისი: პოეზია.

ჟორდანია, ნოე. 1990. ჩემი წარსული. თბილისი: სარანგი.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული (1918-1921) (სპეც. რედ. ვ. შარაშენიძე). 1990. თბილისი: ივერთა მხარე.

ხვადაგიანი, დავით. 2020 „სამხრეთ ოსეთი“, წითელი ვანდეა. თბილისი: სტრატეგიული კომუნიკაციების ცენტრი - საქართველო (<https://www.infoarmy.ge/ge/news/148/samkhret-oseti-tsiteli-vandea> (ნანახია: 25.08.2023).

ხომერიკი, ნოე. 1920. აგრარული რეფორმა და ჩვენი სოფლის მეურნეობა. თბილისი: საქართველოს რესპუბლიკის ქალაქთა კავშირის გამოცემა.

Woytinsky, Wladimir S. 1961. Stormy Passage, A Personal History Through Two Russian Revolutions to Democracy and Freedom: 1905-1960. New York: The Vanguard Press.

Welt, Cory. 2013. A missed Opportunity? Ethnic Autonomy and Revolutionary Violence in the democratic Republic of Georgia (1918-1921). In book "Democracy and State Building in Georgia, 1918-2010" (ed. Stephen F. Jones). London: Forthcoming.